

Отримано: 3 листопада 2013 р.

Прорецензовано: 2 грудня 2013 р.

Прийнято до друку: 20 грудня 2013 р.

Залізко В. Д. Фінансове забезпечення функціонування сільської соціальної інфраструктури: проблеми та перспективи / В. Д. Залізко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: збірник наукових праць / ред. кол. : І. Д. Пасічник, О. І. Дем'янчук. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Випуск 24. – С. 148–155.

УДК 336.131

JEL Classification: Q30

Василь Дмитрович Залізко,

*кандидат фізико-математичних наук, доцент, докторант кафедри аудиту та економічного аналізу
Національного університету державної податкової служби України, м. Ірпінь*

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У роботі проведено системний аналіз джерел фінансування сільської соціальної інфраструктури, вказано на наявні недоліки та подано чимало практичних пропозицій, які надають можливість вдосконалити наявну систему фінансового забезпечення сільської інфраструктури.

Ключові слова: соціальна інфраструктура сільських територій, інвестиції, складові інфраструктури.

Василий Дмитриевич Залізко,

*кандидат фізико-математичних наук, доцент, докторант кафедри аудита и экономического анализа
Национального университета государственной налоговой службы Украины, г. Ирпень*

ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СЕЛЬСКОГО СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В работе проведен системный анализ источников финансирования сельской социальной инфраструктуры, указано на существующие недостатки и приведен ряд практических предложений, которые предоставляют возможность усовершенствовать существующую систему финансового обеспечения сельской инфраструктуры.

Ключевые слова: социальная инфраструктура сельских территорий, инвестиции, составляющие инфраструктуры.

Vasyl Dmytrovych Zalizko,

*Ph.D in Physico-mathematical Sciences, associate professor, doctoral student of Department of Audit
and Economic Analysis of National University of State Tax Service of Ukraine, Irpin*

FINANCIAL SUPPORT OF RURAL SOCIAL INFRASTRUCTURE: PROBLEMS AND PROSPECTS

The paper is a systematic analysis of the sources of financing of rural social infrastructure, indicated on the current shortcomings and are some of the proposals that provide an opportunity to improve the current system of financial support for rural infrastructure.

Keywords: social infrastructure of rural areas, investment, infrastructure components.

Постановка проблеми. Питання важливості розвитку інфраструктури українських сіл, зокрема її соціальної складової, порушується не один десяток років. Варто зазначити той факт, що за часів Радянського Союзу увага та фінансова підтримка державою соціальної інфраструктури сіл була на значно вищому рівні. На сьогодні в сільських населених пунктах більшість споруд соціального призначення, таких як: дитячі садки, школи, бібліотеки, клуби тощо, побудовані до 1991 року і, на жаль, за роки незалежності України вони не отримували достатньої державної підтримки, що призвело до часткової, а в деяких випадках і повної руйнації цих споруд.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Більшість провідних українських науковців, до числа яких входять М. Х. Вдовиченко, П. І. Гайдуцький, І. Ф. Гнибіденко, С. О. Гудзинський, М. Я. Дем'яненко, Д. П. Доманчук, І. Г. Кириленко, Е. М. Лібанова, М. Й. Малік, М. К. Орлатий, І. В. Прокопа, К. В. Прокopiшак, В. П. Рябокoнь, П. Т. Саблук, В. К. Терещенко, В. В. Юрчишин, К. І. Якуба та багато інших вже неодноразово зазначали, що фінансування сільської соціальної інфраструктури є вкрай нерівномірним і досить часто недостатнім.

Однак у науковій літературі проблемам фінансового забезпечення функціонування сільської соціальної інфраструктури приділено не достатньо уваги й вони потребують окремого дослідження.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є висвітлення проблем фінансового забезпечення функціонування сільської соціальної інфраструктури в контексті забезпечення повноцінного сільського розвитку та визначення перспективних шляхів їх розв'язання.

Виклад основних положень. Останнім часом бюджетів сільських рад ледь вистачає на виплату заробітної плати адміністративному апарату. У зв'язку з цим фактично замороженими лишаються такі важливі напрями, як:

- розвиток сільської соціальної інфраструктури;
- капітальне будівництво;
- комп'ютеризація;
- придбання сучасного обладнання тощо.

Зрозуміло, що недофінансування базових галузей соціально-культурного призначення пов'язано із складною економічною ситуацією в країні та затяжними кризовими явищами. Проте сподіватись виключно на те, що із покращенням економічних показників країни зміниться ситуація з якістю сільської соціальної інфраструктури, найближчим часом не варто.

Для того, щоб детально розібратися у специфіці фінансування сільської соціальної інфраструктури, потрібно враховувати її базові функції та складові. Питанню визначення поняття «сільської соціальної інфраструктури», або його синоніму «соціальна інфраструктура села», присвячено низку наукових статей, доповідей та дисертаційних досліджень, з яких випливає, що оскільки сільська соціальна інфраструктура має такі складові елементи (рис. 1.1), то для її повноцінного фінансового забезпечення необхідна наявність таких чинників:

- бюджетні кошти;
- відрахування підприємств;
- плата за використання ресурсів (зокрема природних);
- кошти споживачів послуг (сервісна, туристична, комунальна та інші складові);
- інвестиції;
- участь у грантах та благодійних фондах;
- кредитування;
- повноцінний житловий фонд та комунікації;
- готовність до впровадження інновацій;
- додаткові диференційовані податкові пільги тощо.

Сьогодні рівень фінансування соціальної інфраструктури села більшою мірою залежить від місцевих бюджетів, які, своєю чергою, залежать від виробничої діяльності підприємств, що функціонують на території відповідних місцевих рад.

Враховуючи високий рівень безробіття та низькі заробітні плати, очевидно, що не можна обійтися без міжбюджетних трансфертів, і вони займають значну частину у формуванні доходів сільських рад (часто дотації та субвенції з районних чи обласних бюджетів надходять у недостатній кількості).

У дисертаційному дослідженні А. Лісового детально досліджено питання залежності місцевого самоврядування та міжбюджетних відносин, під якими мається на увазі «сукупність відносин між органами державної влади України, органами управління регіонами й органами місцевого самоврядування, що ґрунтується на рівності всіх бюджетів країни у взаємостосунках на всіх рівнях бюджетної системи, а також рівності бюджетних прав суб'єктів бюджетних відносин між собою, розподілі й закріпленні нормативів витрат, нормативів регулюючих доходів бюджетів на постійній основі по певних рівнях бюджетної системи, вирівнюванні рівнів мінімальної бюджетної забезпеченості, що ґрунтується на дотриманні прав, обов'язків і відповідальності влади у сфері складання, затвердження та виконання бюджетів» [1, с. 244–245].

Ми також розділяємо думку А. Лісового та деяких інших дослідників стосовно того, що «...сільські ради могли б мати більш вагому автономну роль у фінансуванні соціальних програм та управлінні ними» і саме «місцеве самоврядування здатне ефективно вирішувати питання місцевого значення, пов'язані також і з наданням деяких платних послуг...» [1, с. 239]. Так, наприклад, обов'язкове введення диференційованих відрахувань (розмір яких буде визначений на розширених зборах сільської ради) до місцевих бюджетів на комунальні послуги (зокрема, вивіз сміття і водопостачання) та благоустрій зможе вирішити проблему з утворенням стихійних сміттєзвалищ, забруднення водою тощо. Зрозуміло, що ці відрахування не можуть бути примусовими, потрібно враховувати фінансову можливість селян і по можливості замінювати грошові внески трудовими (особа може відпрацювати свій внесок, виконуючи суспільно корисну роботу). Крім того, зазначені внески стимулюватимуть селян до самоконтролю за витрачанням коштів сільського бюджету, підвищуватимуть їх громадську активність: селянам буде не байдуже, як саме витрачені сільською радою бюджетні кошти та їх власні відрахування.

Рис. 1.1. Складові сільської соціальної інфраструктури

Оскільки в межах сільських територій зосереджено левову частку земель України, то доцільно для збільшення надходжень у сільські бюджети та покращення контролю за якістю ґрунтів перевести податок на землю до місцевих (зокрема, сільських) податків. Справа в тому, що на сьогодні забезпечити повноцінне наповнення сільських бюджетів не можливо лише за рахунок всього чотирьох статей ПКУ (265-268): 1) податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; 2) збір за місця для паркування транспортних засобів; 3) збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності; 4) туристичний збір.

Якщо податок на землю долучити п'ятою статтею місцевих податків, то це призведе до збільшення надходжень у сільські бюджети, а кошти використовуватимуться на потреби сільської громади (на цей момент відбуваються часткові відрахування від цього податку в сільські бюджети).

Якщо зробити повністю місцевим також податок з доходів фізичних осіб та встановити додаткові податкові пільги для підприємств, що функціонують на території сіл, то в комплексі ситуація з наповненням сільських бюджетів значно покращилася б і як наслідок – збільшилося фінансування сільської соціальної інфраструктури. Варто зазначити, що бажано було б змінити порядок стягування податку з доходів фізичних осіб, який нараховується на заробітну плату працівника за місцем його роботи, оскільки більшість селян з передмість працюють саме у містах, то необхідно спрямовувати цей податок у бюджет сільської громади за місцем проживання (реєстрації).

Також потрібно надати пільги щодо оподаткування тим суб'єктам господарювання, які мають на своєму балансі об'єкти соціальної інфраструктури. Причому зазначимо погану ефективність фінансування відшкодувань з боку держави відповідних витрат суб'єкта господарювання, оскільки кошти повертаються, як мінімум, наступного року без урахування інфляційних процесів та зміни курсу гривні до інших іноземних валют (у кращому випадку кошти компенсують у формі взаємозаліків).

Як зазначено в [1, с. 239], фінансування вітчизняних органів місцевого самоврядування на сільських територіях здійснюється в середньому на 50% від їх потреби, але при цьому зобов'язання, затверджені відповідними законодавчими актами, не знімаються, що приводить до збільшення кредиторської заборгованості перед сільським населенням та об'єктами соціальної інфраструктури. Тому не дивним є результати досліджень таких вчених: А. Балашова, В. Горьового, А. Дегтяра та ін., у яких встановлено:

- «що рівень благоустрою сільського житла здебільшого не відповідає сучасним вимогам» [7];
- «у незадовільному стані в селі перебувають об'єкти освіти, охорони здоров'я та культури» [8, с. 18];
- «доступність сільського населення до послуг соціального спрямування з року в рік постійно знижується, також погіршується їх асортимент та якість» (46,5% загальної кількості сіл без фельдшерсько-акушерських пунктів, лише 31,2% сіл забезпечені дитячими установами, 48,7% – школами, 57,8% – закладами культури клубного типу) [9] та ін.

У проаналізованих наукових дослідженнях та державних програмах відсутні конкретні пропозиції щодо визначення пріоритетних шляхів покращення такої катастрофічної ситуації, в якій опинилася соціальна інфраструктура більшості сільських територій України.

Зазначимо, що дослідження А. В. Лісового [1] якісно відрізняється від інших наявності значних, інколи досить кардинальних, але досить конкретних та корисних пропозицій, більшість яких ми розділяємо. Проте, якщо говорити про рекомендації для сільських рад щодо посилення ролі місцевого самоврядування та подальшого розвитку об'єктів сільської соціальної інфраструктури [1, с. 240], то не всі вони є доречними сьогодні. На нашу думку, за теперішніх соціально-економічних умов хибна сама ідея запропонованих рекомендацій, оскільки для значної кількості сіл комерціалізація об'єктів соціальної інфраструктури є економічно не вигідною. Неможливо знайти інвесторів, здатних до значних капіталовкладень в об'єкти соціальної інфраструктури села, кількість населення якого 10–50 осіб. За таких умов утримувати сільські лікарні, перукарні та інші соціальні об'єкти у малозаселених селах не доцільно. Закриваючи сільську лікарню, варто забезпечити цілодобове чергування обладнаної за останнім словом техніки карети швидкої допомоги, яка б могла потрапити до відповідного сільського населеного пункту за 10–15 хв, що значно ефективніше в економічному сенсі й покращить якість медичних послуг. Тому зменшення обсягів введення в експлуатацію нових сільських лікарняних закладів (рис. 1.2) можна було б компенсувати збільшенням виїзних медичних бригад із сучасною медичною апаратурою та медикаментозним забезпеченням.

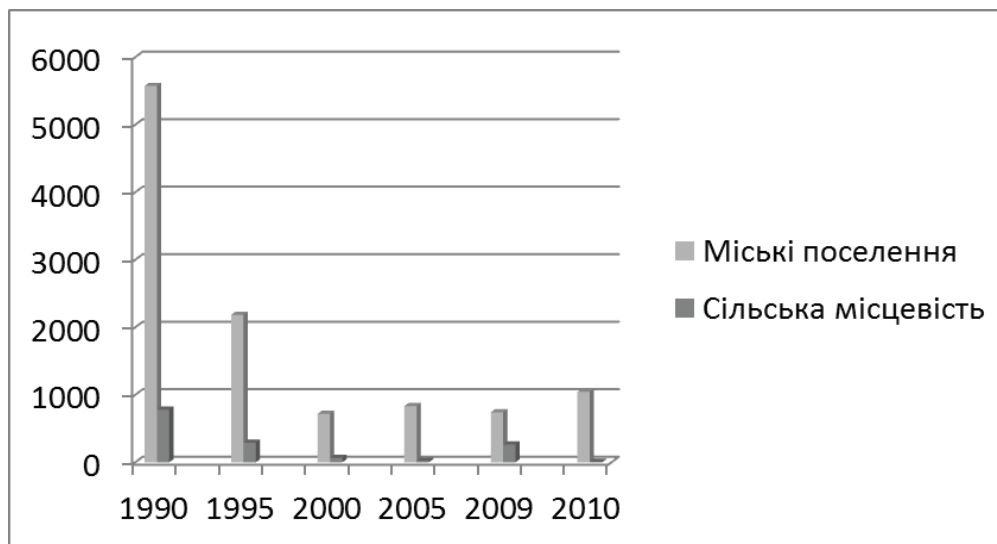

Рис. 1.2. Динаміка введення в експлуатацію лікарняних закладів

Побудовано автором на основі даних [4, с. 222]

На нашу думку, варто не руйнувати наявні сільські лікарні, продаючи їх чи здаючи в оренду, очевидно не за призначенням (більшість селян не в змозі оплачувати лікування у приватних лікарнях), а тимчасово консервувати, оскільки може трапитися, що через 10–15 років вони будуть знову необхідні. Аналогічно (використовуючи мобільні автомобільні бригади) можна вирішити ситуацію із відсутністю перукарень, ремонтних майстерень, спеціалізованих магазинів тощо.

Таким чином, для розвитку сільської соціальної інфраструктури ми пропонуємо не використовувати радянське гасло «економіка має бути економічною», а навпаки – знаходити інвесторів для залучення приватного капіталу у нові, перспективні джерела отримання додаткових коштів для фінансового забезпечення повноцінного функціонування сільської соціальної інфраструктури, а саме – розвиток рекреаційних зон. Так, поряд із традиційними (вищезгаданими) напрямками організації сфери послуг на селі, набуває популярності (але, на жаль, досить повільно) агротуризм та сільський зелений туризм. Нагадаємо, що ці два поняття не є тотожними, оскільки поняття «сільський зелений туризм» значно ширше за поняття «агротуризм», а саме останнє – це частинний випадок сільського туризму, під час якого проводиться відпочинок з активним залученням до традиційних форм господарювання на селі (збір урожаю, догляд за ВРХ тощо). Таким чином, можна залучати до сезонних робіт працівників, які за можливість виконати сільськогосподарські роботи будуть самі ж платити. Враховуючи негативні демографічні показники, високий рівень безробіття та низькі доходи населення в українських селах, а також той факт, що в країнах ЄС та США агротуризм та сільський зелений туризм є досить популярними, то для отримання

значної економічної вигоди в нашій країні потрібно врахувати важливу відмінність сільського зеленого туризму від туризму в класичному розумінні, а саме: туристичні послуги надають місцеві селяни, які не є фахівцями в туристичному бізнесі. Тому потрібно створити спеціальні короткотермінові бізнес-школи по навчанню за такими напрямками:

- *активний туризм* (розробка спеціальних маршрутів для кінних чи велосипедних прогулянок, спортивних майданчиків тощо);
- *екотуризм* (створення чіткого переліку сільських населених пунктів, на яких рекомендовано проводити такий відпочинок, враховуючи екологічну ситуацію та наявність екологічно чистих продуктів);
- *мисливський туризм* (провести обов'язкові консультації з місцевими лісництвами та лісогосподарствами);
- *грибово-ягідний туризм* (створення карт територій з показниками радіоактивного забруднення, наявності пестицидів тощо);
- *етнічний туризм* (спільна розробка разом з краєзнавчими музеями екскурсій, розповідей про історію краю, національних обрядів тощо);
- *екстремальний туризм* (відвідування територій зон відчуження) тощо.

Зазначені види туризму вигідні як для користувачів, так і для місцевих жителів, оскільки за відносно малих капіталовкладень (в основному це видатки на рекламу) можуть значно покращитися їхні доходи та податкові надходження в бюджет за рахунок місцевих податків і зборів. Крім того, відбудеться здешевлення послуг і підвищення їх якості, зменшення показників безробіття сільських жителів. Також впровадження подібних проектів дозволить ефективно і за цільовим призначенням використовувати землі природоохоронного, рекреаційного та історико-культурного призначення і разом з тим підтримувати їх у належному стані за рахунок популяризації створення малих підприємств на базі сільських родин, які будуть засновані на приватній власності членів однієї чи кількох сімей.

Окремо зупинимося на питанні інвестиційної діяльності у сфері розбудови сільської соціальної інфраструктури, яке, на думку авторів, є однією із найважливіших.

Враховуючи специфіку сільської місцевості та її соціальної інфраструктури, потрібно розраховувати на залучення не короткострокових (коли капітал вводиться не більше ніж на рік), а довгострокових (капітал вводиться на період від 3 і більше років) інвестицій. Таким чином, враховуючи визначення сільської соціальної інфраструктури, можна підсумувати, що залучення довгострокових інвестицій, як один із способів покращення фінансування сільської соціальної інфраструктури, потрібно проводити за двома напрямками:

- *соціально-побутовий* (житло, дороги, магазини тощо);
- *соціально-культурний* (етнічні традиції, мова, історія і т. д.).

Для першого напрямку доцільно залучати приватні (зокрема іноземні) інвестиції, оскільки будівництво житлових та комерційних приміщень з урахуванням добрих логістичних можливостей країни є цікавим для інвесторів (особливо це стосується сільських населених пунктів, які знаходяться неподалік великих міст або державного кордону України). Крім того, чимало показників у цьому напрямку розвитку сільської соціальної інфраструктури щороку значно відстають від міської і дійшли до критично допустимого рівня, про що свідчать такі діаграми (рис. 1.3–1.5), побудовані за даними [4].

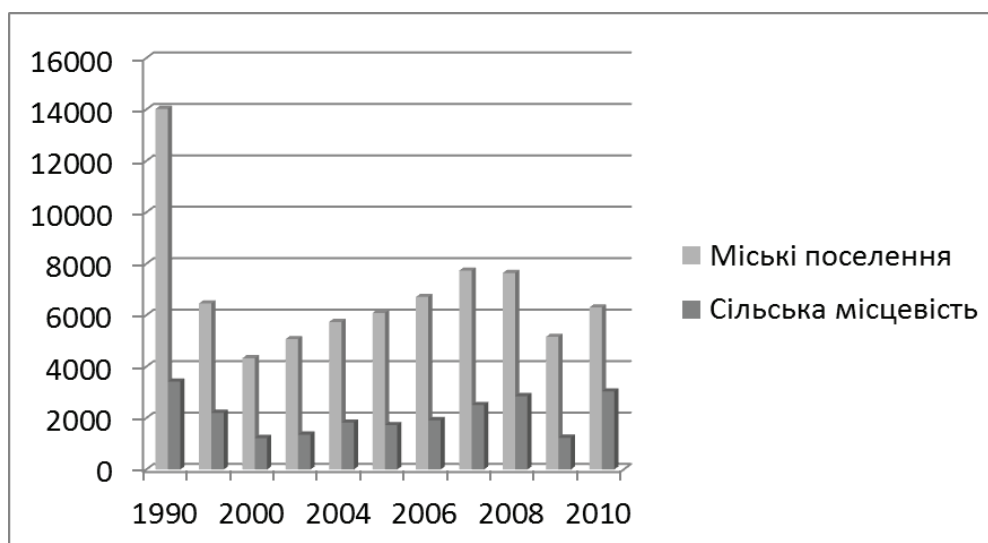

Рис. 1.3. Динаміка введення в експлуатацію загальної площі житла (тис. м²)

З даних статистичного щорічника України випливає, що за період незалежності України кількість всіх дошкільних навчальних закладів (ДНЗ) зменшилася на 13160 одиниць. Причому, якщо закриття загальноосвітніх шкіл стосувалося в основному сільських територій, то проблема з дошкільними навчальними закладами є актуальною як для міських, так і для сільських територій.

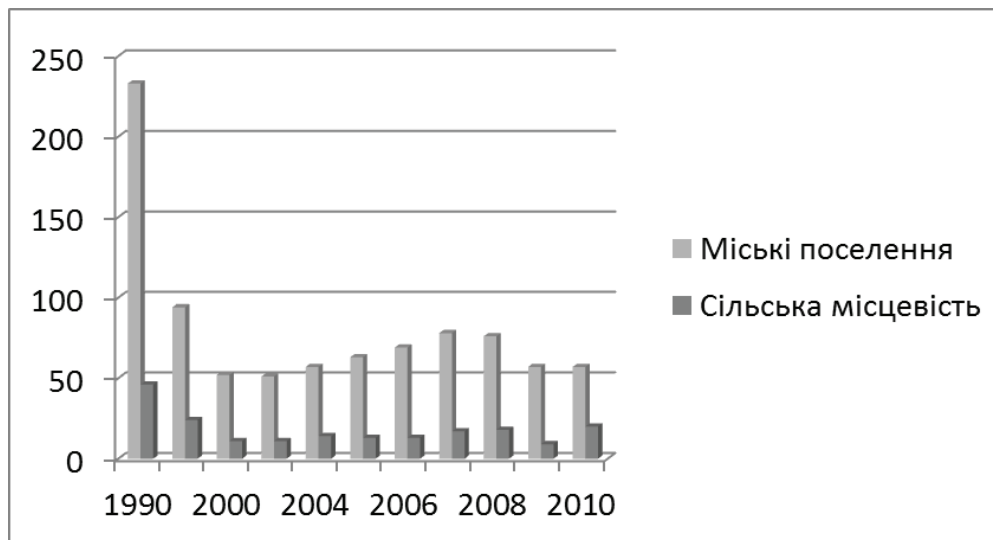

Рис. 1.4. Динаміка збудованих квартир залежно від місцевості

Якщо в міських дошкільних закладах до основних проблем можна зарахувати їх переповненість, відсутність професійного персоналу та застарілість обладнання, то в багатьох селах є лише одна проблема – повна або часткова відсутність дошкільних закладів (наприклад, у Малинському районі Житомирської області в селах постійно функціонує декілька дошкільних закладів). Подібне явище можна зустріти і в багатьох інших районах України (всього по країні функціонує менше третини дошкільних закладів, (див. наприклад [6]).

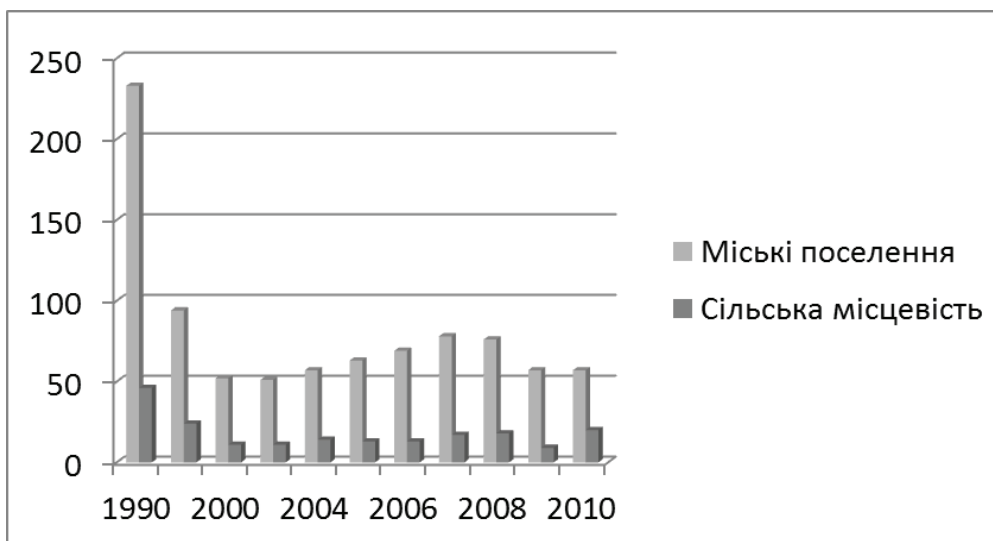

Рис. 1.5. Динаміка кількості дошкільних навчальних закладів

У подібній ситуації знаходяться й інші складові сільської соціальної інфраструктури, тому залучення інвестицій у цьому напрямі є дуже важливим і вкрай необхідним. При цьому варто не забувати про зобов'язання, які мають виконувати інвестиційні компанії, а саме: подати детальний план майбутньої діяльності та призначення будівлі; вказати орієнтовний обсяг інвестицій; отримати дозволи та висновки експертиз (екологічних, санітарних, пожежних тощо) на відповідне будівництво; виконувати державні норми, стандарти та вимоги сільських (селищних) рад, які стосуються інвестиційного проекту і знаходяться у межах їх компетенції; дотримуватися чинного законодавства України тощо.

За останні декілька років самоорганізувалися місцеві приватні підприємці, які організували роздрібну торгівлю товарами першої необхідності. З одного боку, це досить корисний крок, оскільки держава після проголошення незалежності не змогла утримувати в належному стані мережу магазинів, а приватні підприємці за власний кошт відродили торговельну мережу сіл. Щоправда, з іншого боку, часто в одному районі, а інколи в цілій області власником більшості сільських магазинів стає одна особа і відбувається монополізація цього ринку послуг. У таких випадках потрібно залишити право сільській громаді впливати на формування помірної цінової політики шляхом встановлення заборони на торговельну діяльність, якщо виявляються факти завищення цін. Держава не має права залишатися осторонь цього питання, оскільки доходи сільського населення є нижчими, ніж у містах, а ціни на продукти та товари першої необхідності в сільських магазинах значно вищі міських.

Для другого напрямку (соціально-культурного) покращення фінансування сільської соціальної інфраструктури, насамперед, потрібно залучати державні інвестиції, оскільки власне держава має дбати про збереження національних традицій, звичок, мови тощо. Зрозуміло, що державна інвестиційна політика може реалізовуватися через механізми прямого та непрямого економічного регулювання. Але не варто забувати про так звані «спільні інвестиції», коли іноземні компанії чи фонди в певній пропорції (зазвичай 50/50) разом з нашою державою інвестують у відродження тих чи інших історичних пам'яток, популяризують українську мову та сільський спосіб життя. Ця можливість є більш ніж реальною, враховуючи той факт, що українська діаспора є досить потужною в багатьох економічно розвинених країнах світу (Канада, США, Німеччина та ін.) і єдиним стримуючим чинником такого виду інвестування є непрозорість українських законів та відсутність гарантій (потрібно чітко прописати незалежність від політичної ситуації в країні всіх домовленостей та угод, які не порушують законодавства України).

Всі зазначені нововведення та пропозиції не матимуть жодного позитивного результату, якщо не буде введено чіткої відповідальності (адміністративної або навіть кримінальної) для посадовців різного рангу. Кожний держслужбовець, починаючи від секретаря сільської ради і закінчуючи профільним міністром, повинен відповідати за свої вчинки. Для цього пропонується ввести обов'язкову громадську звітність (в середньому два рази на рік), під час якої громада перевірятиме і вирішуватиме, чи виконуються обіцяні заплановані проекти. Якщо немає об'єктивних причин їхнього невиконання, то загальними зборами посадовець звільняється з робочого місця і призначається новий і т.д.

Висновки. Таким чином, у цій роботі проведено детальний аналіз можливих шляхів фінансування сільської соціальної інфраструктури. Подано чимало практичних пропозицій, які надають можливість вдосконалити наявну систему фінансового забезпечення сільської інфраструктури, а саме до пріоритетних напрямів розвитку фінансування соціальної інфраструктури села можна зарахувати такі:

- часткова комерціалізація об'єктів соціальної інфраструктури;
- залучення інвестиційних коштів у будівництво та відродження історичних пам'яток, що розміщені в сільській місцевості;
- розвиток та популяризація сільського зеленого туризму і, зокрема, агротуризму;
- модернізація системи оподаткування в напрямі збільшення безпосереднього наповнення сільських бюджетів;
- збільшення прав і відповідальності за свої вчинки держслужбовців різних рівнів та ін.

Додатково залучені кошти від впровадження подібних пропозицій нададуть змогу не лише створити оптимальне фінансове забезпечення об'єктів соціальної інфраструктури в сільській місцевості та гідні умови для життя селян, а й нададуть можливість впливати на розвиток нових форм господарювання, сприяти активному розвитку малого та середнього підприємництва, що, своєю чергою, автоматично зменшуватиме показники безробіття і збільшуватиме асортимент та якість виробленої продукції чи наданих послуг.

Література:

1. Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій: теорія, методологія, практика : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – К. : Національний університет біоресурсів і природокористування України, 2008. – 454 с.
2. Про місцеве самоврядування в Україні : закон України // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 24. – С. 379–429.
3. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року : затверджена Постановою КМУ № 1158 від 19 верес. 2007 р. [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики України. – Режим доступу : <http://www.minagro.kiev.ua/page/?5082>.
4. Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2011. – 559 с.

5. Інвестиції в основний капітал у галузі соціальної інфраструктури села [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики України. – Режим доступу : <http://minagro.kiev.ua/page/?9951>.
6. Красняков Є. Сільська освіта потребує підтримки держави / Є. Красняков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article>.
7. Балашов А. М. Сільські території України в контексті формування суспільного розвитку [Електронний ресурс] / А. М. Балашов. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2010-1/doc/3/02.pdf>.
8. Дегтяр А. О. Підвищення ефективності державно-управлінських рішень щодо розв'язання демографічних проблем в Україні / А. О. Дегтяр, Д. В. Карамішев // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – № 2 (29). – Ч. 2. – С. 16–24.
9. Горьовий В. П. Розвиток соціальної інфраструктури села та сільських територій [Електронний ресурс] / В. П. Горьовий. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_eamb/2011_163_2/11gvp.pdf.